

Мр Маријана
МАТОВИЋ
библиотекар савешник
Градска библиотека
„Владислав Пећковић Дис”
Чачак

ЈЕРМЕНИ У ЧАЧКУ 1885 – 1948 (1. део)

УДК: 94(=19)
94(479.25)
323.1(=19)(497.11)(091)

АПСТРАКТ: *Прво ирисуство Јермена на Балкану забележено је још у X, а значајнија јерменска колонија у Србији почела је да се се формира у XIII веку, од када Срби и Јермени развијају међусобне везе, ирејлићући топониме, имена, традицију и многа тога друго. Од XIV до XVIII века Јермени у више наврата долазе у Србију, а последње масовније досељавање збива се крајем XIX и почетком XX века, после крвавих појрова које су над њима вршили Турци. Јермени се насељавају у више српских градова, највише у Београд и Нови Сад. Мада не толико бројни, ипак су као штировачка нација значајан економски и друштвени фактор у срединама у којима живе. Издвличка судбина овој древној хришћанској народа неосредно је везана за географски положај и бурну историју Јерменије који су, уз њихов долазак на Балкан, шире објашњени у првом делу рада. Крајем XIX века неколико јерменских породица досељава се и у Чачак, али данас о њима тојово да нема никаквој сјомена, осим малобројних сачуваних докумената у Међуоштинском историјском архиву у Чачку и Књига венчаних и умрлих који ће бити ириказани у другом делу рада.¹*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Јерменија, Јермени, еноцид, јерменска колонија, српско-јерменске везе, Србија, Јермени у Србији, Чачак, Јермени у Чачку*

Јермени у Србији

Последњих година јерменска колонија у Србији, која је почела да се формира још у XIII веку, све више привлачи пажњу стручне, али и шире јавности. Међутим, историјат ове невелике колоније још увек није потпуно истражен, те нема много публикација о разним периодима њеног формирања и развика. Како историја сведочи, мања група Јермена долази на Балкан још у X веку, а један од древних споменика јерменског присуства у Србији је двојезични натпис

из 1218. године у манастиру Витовница, недалеко од Петровца на Млави (сл. 1, 2, 3, 4).²

² Манастир Витовница лежи у живописном подножју хомољских планина, североисточно од Петровца на Млави, на југоисточном изворском рукавцу реке Витовнице. По свему судећи, владарска је задужбина Светог краља Милутина (владао Србијом 1282-1321). Сигурних података о времену градње нема, јер недостаје оснивачка повеља, ктиторски натпис или ктиторска композиција. Храм манастира, чији се настанак везује за период 1289-1291. године, после Тршке цркве најстарији је у Браничевској епархији. Зидан је у српско-византијском стилу (моравска школа), а посвећен Светом Успенију Пресвете Богородице – Великој Госпојини (28/15. август): „Стицајем нерасветљених околности, у Витовници се нашао ктиторски натпис на српскословенском и јерменском језику из 1218. године. Седам редова текста, од којих три на српском и четири на јерменском језику, уклесано је на плочу од бледоужњастог мермера (140 x 47 cm). Плоча је оштећена, па на почетку сваког реда и у последњем реду недостаје по неколико слова. Плоча је

¹ Други део рада *Јермени у Чачку : 1885-1948 (Долазак у Србију, Јермени у Чачку)* биће објављен у следћем броју *Зборника радова Народног музеја у Чачку*.

Јермени се након тога у више навра-

уграђена испод нише на северном зиду припрате (односно између нише и улаза) [на висини од 1,8 m – прим. М. М.]. Неки истраживачи, који су објавили натпис или га спомињали, не слажу се око тога да ли је плоча нађена у самом манастиру, и то приликом копања за нову припрату 1853. године, или је донета са неког црквништа у Ждрелу. У овом раду пажња је усредсређена на питања: са којег места је плоча могла dospети у Витовницу, и на разлику у посвети цркве св. Јакову и св. Петру, написаној на српском и јерменском језику [...]

У току акције прикупљања натписа за Српску краљевску академију у лето 1937. и 1938. године, П. Поповић и С. Смирнов боравили су и у Витовници. Прекопирани су натпис и том приликом уочили велике разлике између оригиналног текста и текстова претходно објављених. Пут до превода јерменског текста био је сложенији, била је неопходна помоћ учених Јермена. На позив Поповића и Смирнова у Витовницу је дошао Крикор Морчкијан, избеглица из турске Јерменије. Крајеви плоче су очишћени од маалтера па се појавило још 30 јерменских слова. Уз помоћ и других Јермена, које аутори поименце спомињу, прочитан је јерменски текст, преведен на српски језик и исписан ћириличким писмом. Овако сложен јерменски текст гласи: 'У име Оца и Сина и Светог духа ја Ладон Бабугов син подигох цркву у име светог Јакоба патријарха и светог Петра апостола за спомен мој и родитеља мојих... свету цркву в лето године јерменске 667' [...] [према јерменском, соларном календару, године се на званични грегоријански календар прерачунавају додавањем 551 године на јерменску годину: 667 + 551 = 1218 – прим. М. М.].

Ако би се трагом нашег излагања дошло до праве истине, оживело би сећање на јерменско култно место с почетка XIII века и на непознате личности из далеке Јерменије, које су сплетом непознатих околности везане за Браничево⁴ (Бранк Кнежевић, „Плоча са двојезичним натписом из 1218. године у Витовници“, *Саопштења* XXIX (1997): 47-50). Ауторка наводи да је јерменски текст превела и академик Сирапри Дер-Нерсисјан, историчар уметности, у Паризу 1948. године: *У име Оца и Сина и Светог Духа ја Блато Бабугов син / подигох цркву у име Светог оца Акопа / и Светог Петра апостола за спомен мој и мојих родитеља / Црква је освештана јерменске године 667 (1218)* (тачнији облик имена Блато на јерменском језику је Лато). Очигледно, натпис је пренет у Витовницу из друге цркве, освештане 1218. године, посвећене Светом оцу Акопу [Јакову] и Светом Петросу [Петру]. Претпоставља се да је у питању тзв. Јерменска црква која је постојала у суседном селу Орешковици: „Досадашње тврђе разних истраживача и хроничара су биле да је сама плоча донета из порушеног храма цркве у 'Решковици', где је постојао манастир, који се сада обнавља. По истраживању аутора ове књиге [Радета М. Обрадовића], стоји закључак да је плоча пренета из остатака порушене цркве зване „Браник“, која датира из средњег века и њени остаци се и данас налазе у атару села Мелнице, 8 km североисточно од села. У XX веку остаци ове цркве су били добро очувани. Из ове цркве је пренесен и камени под у манастир Витовницу. Јерменски натпис на плочи говори да је на манастиру Бранику било знака са ликом змије, што потврђује и жљоб стене од 3,5 cm и дугом више од 9 m [...]

та досељавају у Србију - у XIV веку, када после Косовске битке напуштају турску војску не желећи да се боре против Срба као хришћанског народа, те у знак јерменско-српског пријатељства 1392. године подижу манастир Светих Архангела Гаврила и Михаила на Озрену, близу Соко Бање, у народу познат као „Јерменчић“ (сл. 5, б);³ у првим деценијама XV и

Пресудан закључак да је плоча пренета у манастир Витовницу из манастира Браник је огроман мајдан мермера на потесу „Браник“ у Мелници“ (<http://www.vitovnica.org.rs/manastir-parohija-groblje/srpski-pravoslavni-manastir-uspenja-sv-bogorodice-vitovnica.html>) (приступљено 5.09.2014).

Од извора који се баве овом темом посебно је занимљив рукопис П. Поповића и С. Смирнова *Један епиграфски словено-јерменски споменик 1218. год. у ман. Витовници бл. Петровца на Млави*, 1939, стр. 1-80 (са библиографијом). Аутори су обрадили податке претходних истраживача о Витовници, навели могуће разлоге зидања јерменске цркве у вези са Јерменима у Византији и Браничеву, као и разлике у словенском и јерменском тексту на плочи из 1218. године. Ова обимна студија, куцана на машини и припремљена за штампу, чува се у заоставштини Сергеја Смирнова, у Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије, под сигнатуром П 699.

Поред овог рукописа, сачувани су и предавања, рукопис - концепт предавања – најава за предавање у Удружењу Јермена *О Јерменима и њиховој културној и државној улози у Византијској империји у средњем веку*, као и новински чланак (опширније у: др Оливера Стефановић, „Заоставштина Сергеја Смирнова у Посебним фондовима Народне библиотеке Србије“, *Гласник НБС*, год. 2, бр. 1 (2000): 107-111).

³ Према овом предању, манастир Јерменчић подигли су јерменски војници који су као вазална војска учествовали у Косовском боју на страни Турака. Када су видели да се боре против хришћана, прешли су на српску страну (према другој верзији, напустили су Косовску битку). Друго предање казује да су јерменски монаси, бежећи од Турака, стигли до Озрена и ту подигли овај храм који је, како се прича, био веома богат и са бројним братством. Међутим, Османлије су 1796. године опљачкале и спалиле манастир, а монаси побегли на Фрушку Гору.

Црквниште манастира откривено је половином XIX века и тада је подигнута једнобродна црква од камена која је од 1992. неколико пута реконструисана и мењана. Данас манастир није активан, а опслужују га свештеници из Соко Бање.

У непосредној близини манастира Јерменчића налази се чак осам извора, од којих је два каптирао сам хајдук Вељко. Са колена на колена преносе се приче и сећања о чудотворном својству појединих од тих извора и ливадама засађеним дивљим шафраном чије је семе донето из јерменских планина.

О Јерменчићу, као једном од ретких сачуваних трагова јерменске културе у Србији, сведочи и јерменски књижевник,

србиста и преводилац Бабкен Симоњан: „Посета Јерменчићу је за мене била упечатљива и незаборавна успомена. И сво, сваки пут кад се приближим најважнијим реликвијама јерменске културе у Србији, преда мном се откривају нове и предивне тајне. Са задовољством се сећам посете Јерменчићу заједно са духовним пастиром, архијерејским намесником Сокобање, оцем Петром Милинковићем. По народном предању, манастир су основали 1392. године јерменски војници који су учествовали у Косовској бици. За време мог боравка у Сокобањи, отац Пера ми је причао да је 26. јула те године била званично обележена шестстота годишњица од оснивања манастира Јерменчића и да је на свечаности учествовало више од четири хиљаде људи. Сам манастир смештен је дубоко у шумовитом крају Озрена. Поред манастира налази се извор, чија је вода, по народном предању, лековита. Народ ту долази да се поштовањем одужи онима који су манастир основали, људи се умивају светом водом, верујући у њену исцелитељску моћ. Крај манастира на старом звоннику очувано је звоно [...].

Стојичић [Ђоко – прим. М. М.], који је дотад са занимањем слушао моју причу о Сокобањи и Јерменчићу, запита ме, на тренутак ме прекинувши:

- А има ли на звону неки спомен-натпис?

- Звоно је 1873. године јерменском манастиру поклониво један брачни пар добротвора, за успомену на многовековно српско-јерменско пријатељство – одговорио сам. О томе сведочи и сачувани ћирилични натпис на звону. Тај натпис гласи:

ОВО ЗВОНО ПРИЛОЖИ ЦРКВИ ЕРМЕНЧИЋУ
ОЖАЛОШЋЕНА МАРА ЗА СПОМЕН СВОГА НИГДА
НЕЗАБОРАЉЕНОГ СУПРУГА РАДИСАВА МИЛИЋА
ТРГОВЦА ИЗ БАЊЕ АЛЕКСИНАЧКЕ КОИ СЕ
ПРЕДСТАВИ 3 ДЕК. 1872 ГОДИНЕ.
ЛИВАЛИМЕ У ВРШЦУ БРАЋА. П.А. БОТА 1873 ГОДИНЕ.

Звоно у Јерменчићу – још једно је светло сведочанство седмовековног пријатељства Јермена и Срба. И моја песма нека буде химна јерменском манастиру, чији звук звона треба једног дана да огласи свету победу наших народа који се боре за независност и самосталност.

О, Јерменчићу, о јерменски храм
На српској земљи, у братској даљини!...
Горд си, усамљен, ко прелепи знамен
У девичанској гајева дубини.

Векови, низом, текли су у смени,
Али још дух твој бивствује и живи...
Пролазили су овуда Јермени:
Историја је тај сведок ћутљиви.

Камен на камен слаган је врх мука,
Да опстао би, временом се сливши,
Ал све је Турчин, неук, зао, лукав
Срушио, срце твоје опаливши.

Насташе грабеж, покољ и пљачка –
Косово, крв, и огањ, и заваде,
Да би на нашој стази, што би мрачна,
Бог запалио светионик наде...

Он сјај придода целом нашем жићу,
Веру и љубав и исконски завет,
Да данас би у храму Јерменчићу
Звонила звона победе и славе.

током XVI века досељавају се у Београд; у XVIII веку постају значајан фактор у економском развоју Новог Сада, а крајем XIX и почетком XX века нова група Јермена бира Србију за своју другу домовину. Међутим, јерменске породице често се одсељавају, претапају у друге националности или нетрагом нестају, ишчезавајући из колективног памћења средина у којима су живели.

Зашто су житељи ове далеке кавкаске земље покушавали да свој сан о бољем животу остваре баш у Србији?

Формирање јерменске колоније у Србији новијег времена везано је за крваве догађаје – планске погроме Турака над Јерменима 1875/1876, 1895/1896, 1909, 1915-1923 (један од највећих геноцида у историји),⁴ као и погроме од стране Азербејџанаца 1988-1990. године, који ће овај древни хришћански народ расејати по целом свету. После ове националне трагедије, нови таласи Јермена долазе у Србију крајем XIX и почетком XX века, да би активна јерменска колонија почела да се формира 20-тих година прошлог века. Протерани са родних огњишта, чудом избегавши смрт, неколицина Јермена насељава се у Београд, Панчево, Врњачку Бању, Крушевац, Књажевац, Шабац, Младеновац, Зајечар, Неготин, Свилајнац, Ниш, Алексинац, Врање, Ваљево, Чачак... Тешко је рећи колико их је укупно тада дошло у Србију – претпоставља се неколико стотина, од чега око 150 у Београд.⁵

(Бабкен Симоњан, „Сусрети на српској земљи“, у *Кроз балканску ватру : путописи, есеји, разговори*, 2. допуњено изд. (Београд: Маштел комерц, 1995), 86-89).

⁴ Наредне, 2015. године, биће обележено столеће геноцида над Јерменима.

⁵ И данас у Србији живе потомци ових Јермена: у Београду породице Баронијан (правилније Бароњан), Вартабедијан (Вардапетјан), Сукијасовић (Сукијасјан), Техлирјан, Меликјан, Пиосјан...; у Панчеву Атаљанц; у

Према документима Међуопштинског историјског архива у Чачку, Јермени су у Чачак почели да се досељавају крајем XIX века. Међу неколико јерменских породица које су некада живеле у Чачку, али су већ давно пале у заборав, у сећању је остала само породица Лазаријан⁶ - отац

Нишу Мартикјан; у Ваљево Дерхазарјан (Дер-Хазарјан); у Свилајнцу Малакјан (Малакјан); у Врњачкој Бањи Беланијан (Белањан), Дербогосијан (Дер-Богосјан); у Врању Амбарцумјан...

⁶ „Сведоци смо употребе неједначених облика јерменских презимена, која се скоро сва, према сведочењу угледног лингвисте Бориса Унбсгауна (у књизи *Русские фамилии*, Москва, 1989), завршавају на *-ан* или *-јан*: *Хачатурјан, Петросјан, Шаумјан, Симоњан, Вагањан, Кочарјан, Саргесјан, Степањан, Тигранјан* и сл. Када се расправља о јерменским презименима у нашој језичкој средини, морају се имати у виду, с једне стране, презимена Јермена који су се давно доселили у наше крајеве, а с друге стране презимена Јермена који живе у својој аутентичној постојбини, у Закавказју.

Јермени су присутни на нашим просторима још од раног средњег века. Њихова популација је код нас доживела знатан успон између два светска рата. Према неким подацима у бившој Југославији је живело око хиљаду јерменских породица. Презимена тих „наших“ Јермена улазила су у српски језик директно, спонтано, онако како су их преци данашњих Јермена изговарали и како су их представници језика примаоца, тј. српског језика, чули, перципирани. Ни једна ни друга страна у том процесу давања и примања нису са становишта језичке аутентичности биле беспрекорне и доследне. Ваља имати у виду да јерменски књижевни језик има две варијанте – источну и западну, које се највише разликују у сугласничком систему. Нека презимена су у наш језик улазила према источној, а нека према западној варијанти. Процес о коме је реч одвијао се углавном у првој половини двадесетог века.

У другој половини двадесетог века јерменска презимена улазе у српски језик другим путем и на други начин. То је сада посредни пут, а посредник је руски језик, имајући у виду чињеницу да су подаци о народима некадашњег Совјетског Савеза, нарочито несловенским, долазили углавном преко руског језика, па се то односи и на актуелна јерменска презимена. У најновије време јерменска презимена до нас стижу и преко западних језика, у некој од латиничних транскрипција, најчешће у енглеској. Све је то релевантно кад се расправља о ваљаности преношења јерменских презимена у наш језик.

[...] Што се тиче непосредног преузимања презимена од јерменских доселеника у првој половини двадесетог века, срећу се адекватни ликови који одговарају стању у изворном језику, тј. ликови са суфиксом *-јан* и *-јанц*, као што су, према списковима г. Боде Марковића, а и према неким другим изворима, презимена: *Аветисјан, Багдасарјан, Берберјан, Гузјан, Малакјан, Налбандјан, Сеферјан, Чаликјан, Товмасјан, Ахобјан, Оскањан, Дер-Богосјан, Дер-Хазарјан* и сл. Ево уз ове примере и неколико објашњења. Прво, акценат у јерменском у презименима овога типа пада на

Артин и син Лазар са својом породицом, који су у строгом центру града држали бакалску радњу са пржионицом кафе одличног квалитета.

Овај рад представља покушај да се победе небрига и заборав, те да се у колективно памћење врате јерменске породице које су, мада малобројне, биле значајно присутне у економском и друштвеном животу Чачка од 1885. године до после Другог светског рата, када нетрагом нестају. О овим марљивим и нессебичним људима који су нашем граду давали космополитски карактер, данас сведоче још само поједина архивска документа, неколико гробова на старом Чачанском гробљу и оскудна сећања старих Чачана.

суфикс *-јан*. Пошто у нашем језику акценат на последњем слогу није могућ, та презимена код нас треба изговарати са акцентом на претходним слоговима. Друго, у презименима типа *Оскањан* у питању је садашњи суфикс *-ан* после меког сугласника *њ*, али је историјски и ту био суфикс *-јан*, чија је иницијална јота умекшала крајњи сугласник творбене основе, *и* [...].

У српском оформљењу јерменских презимена има и низ неправилности, које нису у складу са изворним језиком. Доиста, ваља имати у виду да ова презимена код нас никад нису била предмет нормативистичких разматрања, те је много шта препуштано случају. Друго, нас сада интересује фонетски лик суфикса. **Поред наведених правилних облика транспонована финалног суфикса *-јан*, срећу се и неадекватне трансформације у облику *-ијан*, са и испред *јоте*, за који нема оправдања, јер у изворном језику испред *јоте* нема вокала *и* [истакла М. М.]**, што показују и руске транскрипције са *-ян* или *-ьян* после крајњег сугласника творбене основе. Ево таквих примера код „наших“ Јермена: *Вартабедијан, Баронијан, Хакинијан, Ширинијан, Курдијан, Беланијан, Мовсесијан, Сетрахијан* и сл.

[...] Према г. [Бабкену] Симоњану (и у његовом презимену имамо *њ*) оваква презимена код нас би требало да гласе *Бароњан, Хакињан, Ширинјан, Белањан, Вартањан, Аракељан, Михаељан* и сл. Али, пошто су се презимена „наших“ Јермена током деценија већ одомаћила са суфиксом *-ијан* и у том облику ушла у званична документа, немогуће је сада исправљати их. Познати композитор ће се и даље звати Варткес Баронијан, а сликар Миодрог Вартабедијан, и ту се не може ништа мењати [...]" (Богдан Терзић, "О јерменским презименима у српском језику", у Егон Фекете, Драго Ђупић, Богдан Терзић, *Српски језички саветник*, 1. изд. (Београд: Службени лист СЦГ и Српска школска књига, 2005), 235-240).

Јерменија, земља Арарата

Чудесна и тајновита земља Арарата,⁷ древна Јерменија (на јерменском језику Ајастан), некада моћно Араратско царство (Урарту), малоазијска је држава чији почеси сежу до самог освита цивилизације. Током дугих столећа одолевала је хиљадугодишњим рушилачким снагама бројних освајача, те свака њена стопа сведочи о вечности.

Данашња Република Јерменија, чије границе подсећају на контуре женског лица које гледа на запад, простире се на 29.800 km² у јужном делу Закавказја, јужно и југозападно од планинског ланца Малог Кавказа, у планинама између Црног мора и Каспијског језера. Граничи се са Грузијом на северу, Азербејџаном на истоку, Ираном на југу, те Турском на западу.

Јерменија је „земља чудесног рељефа, вулканских врхова, пространих висоравни, дубоких речних долина, језера и котлина. Око 90% површине Јерменије налази се изнад 1.000 m надморске висине! Слатководно језеро Севан (стари назив Гокча), 1.914 m изнад нивоа мора, дуго је 75 km, широко 2-6 km и дубоко 80-120 m. У своја недра данас прихвата воду 28 плаховитих река. Из Севана се излива само једна, Раздан или Зангу, чија је снага упрегнута у осам великих хидроелектра-

на“.⁸ Обухвата северни део Јерменског узвишења, те се готово у целости састоји од планина Малог Кавказа, чије име заправо не открива њихову позамашну висину. Брдовит крајолик укључује угасле вулкане и високе наслаге лаве испресецане дубоким долинама. Чести потреси показују да формирање планине још траје. Највиши врх Јерменије је високопланински масив Арагац (Алагез, Алагјаз) (4.090 m), смештен на северозападу земље.

Планински ланац Гегам на западној обали језера издиже се изнад главног града Јеревана, а кроз плодну Араратску равницу, западно од Јеревана, протиче река Аракс, притока Каспијског језера дуга 1.072 km, која следи југоисточну границу са Турском, а на крајњем југу и са Ираном. Реке Јерменије припадају сливу Каспијског мора, брзе су и изразито планинске, са кањонским коритима (сл. 7).

Клима је сува континентална са кратким оштрим зимама до -6 °C и дугим топлим летима до +26 °C у низијама.

Поносни симбол Јерменије, једно од највећих светских чуда и тајни је митовима обавијени величанствени Арарат – стамени симбол миленијумског постојања и опстајања јерменског народа и његове државе.⁹ Јерменски планински цин налази се на територији данашње

⁷ „[...] Арарат је митска планина, где се по Библији у давна незапамћена времена зауставила чувена Нојева барка. Арарат је симбол Јерменије, наша светиња, наша икона пред којом се јерменски народ моли од свога настанка, можда више од пре пет хиљада година. Да ли сте приметили на шта личи Арарат? На трудну жену која лежи и очекује порођај. Дакле, света планина симболизује множење и постојање јерменског народа без обзира на то што се горком судбином нашао иза граница данашње Јерменије. Арарат се види у сваком јерменском оку, запечаћен је у свакој јерменској души [...]“ (Горан Игић, „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“, *Печат*, 27. август 2010, Интернетвју: 42-[48]).

⁸ Родољуб Петровић, „Ах, Тамара, Ахтамара“, у *Овако је било : новинарски записи* (Чачак: Графика Јуреш, 1999), 103.

⁹ „[...] Арарат је некад, и то врло дуго, био у средишту простране висоравни настањене Јерменима. Више од 100 година сваког Јерменина боли чињеница што је света планина тако близу, да се лепо види, али да је у туђој држави... За њихову земљу на размеђу запада и истока борили су се вековима Персијанци, Турци и Руси. Миром из 1828. године источни део Јерменије припао је Руској империји. Знатно раније њен западни део приграбили су Турци. Ови последњи за време Првог светског рата били су виновници нечувеног геноцида. За непуну два месеца страдало је око милион и по људи! Бежећи од мача и куршума, стотине хиљада Јермена развезано је широм света. Данас их у расејању има готово колико и у Јерменији; оном делу који је припао Русији.

Турске, односно на тромеђи Турске, Јерменије и Ирана, чији је већи врх Велики Арарат висок 5.165 m, а мањи, Мали Арарат, 3.925 m. Овај вулкански масив, света планина за хришћане која се уздиже на хоризонту јерменског идентитета, вековима је био табу, јер се на његов вечним ледом окован главни врх, према старозаветном предању, на крају библијског постопа насукала Нојева барка. Западначки путници по Оријенту, путујући од почетка XVIII века кроз ову мало познату област, извештавали су о малим белим снежним глистама, змајевима и другим бајковитим бићима која настајују масив и уходе путнике који ништа не слуте. У својој књизи *Закавказје и Арарат* британски историчар и државник Џејмс Брајс описује успон на примамљиви врх Великог Арарата. Полет му је давао у висини светлцајући врх, „који попут оријенталне лепотице спушта вео подневних облака преко свог лица“. Ова чудесна бела копрена која прекрива бајковити Арарат¹⁰ и даље чува његову библијску тајну (сл. 8).

Док врх Арарата ишчезава у даљини, присећамо се јучерашњег излета до заравни изнад Јеревана и посети споменику, симболичном маузолеју жртвама страшног покоља Јермена, у чијем средишту титра вечити пламен. Дванаест базалтних стубова, који представљају дванаест старих јерменских покрајина, благо нагнути врховима према ватреној буктињи, 'клањају' се сенима невиних жртава. Призор несвакидашњег светилишта допуњава тихо брујање мелодија које је компоновао велики композитор, хоровађа, оснивач јерменске музичке школе новијег времена Комитас, сведок језивог страдања својих сународника. Скончао је у Паризу, помрачена ума...

На благом сунцу и лаганом поветарцу девојка водич причала нам је и о данашњој Јерменији са скоро три милиона житеља, четири хиљаде минералних извора, најстаријем виногорју у свету... Хришћанство је овде постало државна религија још 301. године... Наш 'тупољев' је грабио према једном другом свету. Летели смо изнад Каспијског језера коме, сасвим лепо, пристаје и назив – море“ (Родољуб Петровић, „У сенци Арарата“, у *Овако је било : новинарски записи* (Чачак: Графика Јуреш, 1999), 105-106).

¹⁰ Араратска долина, где се налази древни јерменски манастир Хор Вирап (VII век н. е.), чувено је виногорје. Ту и данас рађа најстарији виноград који је, према легенди, засадио Ноје.

Историја

Земља и народ - Преци Јермена су древни становници Мале Азије који су имали државу у другом хиљадугодишту пре Христа. Јермени, који представљају мешавину моћних староседелаца Халдејаца и Индоевропљана, дошавши из Мале Азије, насељавају Араратску равницу и суседна подручја између XII и VI столећа пре Христа. Староседеоце Фрижане и Ските делом покоравају, а делом се са њима мешају. Јерменска нација, какву данас знамо, мешавина је различитих старих племена која су насељавала Јерменску висију - Хајаса-Ази, Наири, Хурјани, Јермени итд.

Староседеоци ове области себе су називали *(X)aj*, што на јерменском значи „Јерменин“, па Јермени своју земљу не зову „Јерменија“, већ *(X)ajасџан*.

За време Персијског царства, на тројезичном Бехистунском запису на стени, уклесаном 515. године пре Христа по наређењу Дарија I Персијског (522-486. п. н. е.), земља која се први пут спомиње као *Урарџу* на вавилонском, названа је *Арминија* на староперсијском и *(X)арминуја* на еламитском. Грчки историчар Херодот (V век п. н. е.) у својој гласовитој *Историји* Јермене назива „Арменци“.

Прва позната јерменска држава (према асирским записима из IX века п. н. е.), Араратско краљевство (краљевство Урарту) (тадашње име Јерменије, хебр. *Арам*, библ. *Арарат*, по Херодоту *Алароду*), цвета између IX и VI столећа пре Христа и постаје једна од најснажнијих држава на Блиском истоку. Краљевство Урарту простирало се на север иза реке Аракс (грчки Араксес) и језера Севан, обухватајући данашњу Јерменију, јужни део Грузије, скоро до обала Црног мора,

на запад до извора Еуфрата, источно до данашњег Табриза, језера Урмија и јужно до извора Тигра. Ово је постало прво познато Јерменско царство.

Почетком VII века Урарту је краљевина, односно федерација малих аутономних покрајина, која се протезала од језера Севан и Урмија до Тигра и Еуфрата. Као гранична област два континента, Јерменија је на удару огња и мача великих завојевача Истока и Запада, те позорница значајних историјских збивања. Власт Асирије, која је загосподарила Јерменијом у VII веку п. н. е., заменили су Међани после освајања Ниниве, а од VI столећа пре Христа краљевство освајају Персијанци. У свом запису о покореним земљама персијски краљ Дарије I наводи 521. године п. н. е. и Јерменију, која се под тим именом први пут спомиње у историји.

До IV века п. н. е. Јерменија је персијска сатрапија, потом је осваја Александар III Велики (Македонски) (356-323. п. н. е.), а после његове смрти пада под власт грчке династије Селеукида. Потом је под влашћу Рима од 67. године пре Христа. Сиријски краљ Антиох III (223-187. п. н. е.) дели је на Велику и Малу Јерменију (источно, односно западно од Еуфрата). После пораза Антиоха III у бици са Римљанима Јерменија постаје самостална држава. Краљ Јерменије Тигран II Велики (95-55. п. н. е.) низом успешних борби против Парта осваја северни део Месопотамије, а у борби против Селеукида осваја Киликију и Сирију са Антиохијом, удруживши и проширивши целу Јерменију. Извесно време влада и делом Понтске краљевине. На тај начин проширује границе Јерменије од Средоземног до Каспијског мора. Али, није се могао супротставити експанзији Римске империје.

Победом римске војске код Тигранакерта 69. године п. н. е., Јерменија постаје римска провинција. Наредних 500 година под римским (византијским) протекторатом испуњено је династичким борбама. Тек је 63. године морала да призна римску власт, све до 387. Од IV до VII века територија Јерменије поприште је византијско-персијских ратова. Крајем II века у Јерменији се раширило хришћанство, али се на сабору у Халкидону (451) јерменска црква отцепила од западног хришћанства. Када је Јерменија као прва држава прихватила хришћанство 301. године, постала је браник хришћанства у Азији. Манастир Хор Вирап у подножју планине Арарат сведочи о преласку Јермена у хришћанство пре више од 1.700 година.

Половином VII века Јерменија из византијских руку пада под власт Арабљана који у покореној земљи успостављају старо јерменско краљевство под протекторатом халифе. За владавине Ашота I Багратунија (од 885) настала је независна краљевина Јерменија (885-1080), која под династијом Багратунида доживљава економски и културни просперитет.

У столећима која су уследила, Јерменија се бори за очување своје независности и културног идентитета, а постаје и поприште рата између Персије и селџучких Турака и Монгола. Године 1045. морала је да призна византијску власт. Крајем XI века (1071) освојили су је Турци Селџуци, али ускоро крсташи од њих откидају Киликију. То је доба првих контаката Јерменије са Западом, али и доба јерменске миграције по читавој Европи. После Селџука Јерменију освајају Монголи под Џингис-каном, а затим Турци Османлије. Од 1514. већи део Јерменије припада Османском царству, а остатак Персији.

Све до краја XVIII века у борби Турака са Персијанцима Јерменија се прилагођава околностима; добија чак и неке привилегије, да би после тога била објект планских погрома. У ствари, све своје напоре усредсредиће само на то да се некако одржи.

Становништво се исељавало диљем света, али ништа није могло да уништи јак осећај националног идентитета који се одржао и заслугом Јерменске цркве.

Августа 1920. призната је независност Јерменске Републике, а 29. новембра исте године проглашена је Јерменска ССР. Део Јерменије под совјетском контролом и њени суседи Азербејџан и Грузија уједињују се 12. марта 1922. у Закавказку Совјетску Федеративну Републику, након чијег је распада 5. децембра 1936. основана Јерменска ССР у оквиру СССР. Врховни совјет Јерменске ССР 23. августа 1990. проглашава сувереност Јерменије, а независност 21. септембра 1991. Дана 21. децембра 1991. Јерменија се укључује у Заједницу Независних Држава (ЗНД).

По уставу од 5. јула 1995. Јерменија је председничка република.

Већинско становништво чине Јермени (94,6%), Курди (1,7%) и Руси (1,5%).

*

Јерменска престоница Јереван,¹¹ са 1.100.000 становника, најважнији

¹¹ Готово читав Јереван подигнут је од вулканског туфа, лаког и порозног, одличног грађевинског материјала који лети штити од жеге, а зими од хладноће. Посебна атракција јерменске престонице је раскошан комплекс фонтана у парку поред Трга Републике, који се састоји од 2750 водоскока - тачно онолико колико је Јереван 1968. имао година! Осветљени дискретно разнобојним рефлекторима, сваки од ових готово три хиљаде водоскока изводи чудесан плес по ритму мелодије која допире из дубине тајанственог простора, стварајући фантастичну игру воде, светлости и музике...

привредни и културни центар, лежи на реци Раздану која се улива у Аракс. Најстарији град на тлу некадашњег Совјетског Савеза, подигнут је на остацима старијим од Рима и непрестано траје безмало пуна три миленијума! Онда је, према легенди, Ноје пристао с барком након Потопа и основао прастари град Јереван као раскрсницу караванских путева између Европе и Индије. Археолошки налази сведоче да је урартска војна тврђава звана *Еребуни* установљена 782. године п. н. е. по наређењу краља Аргиштија I на месту данашњег Јеревана, што га чини *једним од најстаријих градова на свету*. Назив Јереван добио је још у VII веку после Христа, када је био главни град Јерменије под персијском влашћу. Богат је културним знаменитостима као што су ризница древних рукописа Матенадаран са изузетно драгоценом збирком од око 20.000 јерменских и других рукописа, Музеј историје Јерменије, Уметничка галерија Јерменије, Музеј народне уметности Јерменије, Цицернакаберд¹² - споменик жртвама геноцида 1915, Музеј Мартироса Сарјана, великог сликара XX века, Музеј Сергеја Парацанова, једног од највећих филмских редитеља XX века и многе друге...

Јерменија је једина земља чија је дијаспора бројнија од матице - Јермена има око осам милиона, од тога у Јерменији три, а близу пет милиона у иностранству, највише у Русији, Ирану, Либану, Француској, Аргентини, Бразилу, Сједињеним Америчким Државама, Канади, Аустралији и другим земљама.

Поред јерменске католичке и муслиманске мањине, већина становника припада самосталној Јерменској апостолској

¹² У дословном преводу са јерменског језика значи „Ластина тврђава“. Званично је отворен 29. новембра 1967. године.

цркви (једна од православних цркава) коју води Врховни патријарх-католикос Јерменске апостолске цркве са седиштем у Ечмиадзину (Вагаршапат), граду око 20 km западно од Јеревана, седишту јерменске цркве. Изграђена је 303, када је Јерменија била једина држава на свету која је прихватила хришћанство као државну религију. Ечмиадзински манастир, са катедралом (303) и звоником (1658), окружен је 10 m високим зидинама и део је светске баштине под заштитом UNESCO-а (сл. 9).

Језик - Јерменски је древни језик и припада засебној, јерменској групи индоевропске породице језика. Датира од око 400. године п. н. е., али је до данас задржао неке индоевропске црте. У XIX веку формиран је *новојерменски*. До краја I миленијума јерменски је био један од малобројних језика на које је преведена Библија.

Писмо - Јерменско писмо настало је 405. године, а творац фонетски готово савршеног алфабета од 36 слова, за потребе превођења Библије, је епископ Месроп Маштоц (362-440) (сл. 10). Прво дело из јерменске историографије, *Живот Маштоца*, сачувано као копија из XIII-XIV века, написао је 40-тих година V столећа Маштоцов ученик Корјун.

Књижевност - Јерменска писана реч почиње још у I миленијуму п. н. е., са клинастим напписима Урарта, док историја писане књижевности почиње од превода Библије из V века. После примања хришћанства у IV веку, књижевност која је пре тога постојала уништена је као паганска. Почетком IV века продиру богослужбени списи на грчком и сиријском језику, а преводна и оригинална религиозна литература почела је да настаје већ крајем IV века, захваљујући Маштоцо-

вом алфabetу. До VII века неометано се развијају историографија, филозофија, теологија и духовна поезија. У време Арапског халифата и византијске експанзије (VII-VIII век) преовлађује схоластичко-догматска литература, као и религиозне песме (шаракане).

По ослобођењу од Халифата, у X веку настају погодни услови за јерменску ренесансу, која је у књижевности везана за име монаха и генијалног песника средњег века Григора Нарекација (951-1003) (сл. 11). Он је своје хуманистичке идеале изразио у свом ремек-делу *Књига њужних њевања* (*Књига њужбалица*) и у *Песмама*. Развитак књижевности замире у XI веку када Јерменија поново пада у руке Византије, а затим Селџука.

У XIII веку прогресивни песници почињу да пишу на народном, средњојерменском језику (истакнути представници хуманистичке поезије били су Фрик и Константин Ерзнкаци). Од XIII до XVI века влада жанр поеме, а врхунцем јерменске културе сматра се XIV век, када Јерменија даје веома цењена дела у вајарству, архитектури и лепим уметностима. У књижевности друге половине XVIII и почетка XIX века доминира класицизам. Тада се рађа и спор око књижевног језика, јер језик класичне јерменске књижевности *џрабар* више не одговара новојерменском, народном језику *ашхарабар*. На челу прогресивних стваралаца прве половине XIX века је Хачатур Абовјан, родоначелник романтизма и јерменске књижевности новијег доба. Његов роман *Ране Јерменије* прекретница је у процесу секуларизације књижевности.

Најзначајнији песници краја XIX и почетка XX века су Ованес Тумањан (1869-1923), Аветик Исаакјан (1875-1957) и Јегише Чаренц (1897-1937) који

се сматра једним од највећих јерменских песника. Почетком XX века, под утицајем европског симболизма, долази до нагле реафирмације поетских жанрова (западнојерменски песници Данијел Варужан, Мисак Мецаренц, Рубен Севак, Мкртич Пешикташљан и други). Раздобље јерменске совјетске књижевности обележавају имена Јегише Чаренца, Аксела Бакунца, Гургена Махарија и других.

Егзодус

Један од главних узрока расељавања Јермена по читавом свету био је Јерменски геноцид („Јерменски холокауст“, „Јерменски масакр“) 1875/1876, 1895/1896, 1909, 1915-1923, 1988-1990. који су над њима дуго и систематично вршили Турци, а у новије време и Азербејџанци.¹³

¹³ Амерички лист *Marietta Daily Leader* (Vol. II, No. 5, Marietta, Ohio, Monday, January 6, 1896, p. 1) на насловној страни преноси вест агенције United Press од 21. децембра 1895: „**Armenians : Their Condition in the Various Turkish Provinces : What is Being Done in the Way of Relief For the Sufferers : Wanderers in the Mountains Without Food – City of Van contains 15.000 Refugees – Generosity of the Duke of Westminster – Destitutes Cared For.** - CONSTANTINOPLE, Dec. 21. – (Correspondence of the United Press) – The United Press is able to furnish the following, which gives the situation in the various provinces of Turkey and also an account of what is being done for the relief of the destitute Armenians: / In the city of Trebizond, Dr. Parmalee and Mr. Crawford are issuing food and clothing to about three thousand destitute persons. Many refugees have come in from the region of Baiburt and Erzanga. About three thousand of these have crossed over into Russia, where they can be secure from the sword, at least. / In the city of Erzeroum the wretched people have been held in hopes of receiving back their plundered goods for some time since the massacre, only to be disappointed. Nothing of any value is to be found. The villages of the province are so stripped that about half of the population is destitute. Twenty-four villages on the plain of Erzeroum have been devastated. In Erzangan, thousands of men, women and children wander the streets in hunger and misery. The offer is constantly held before them that if they will become Mohammedans, they will be fed from the bounty of the sultan. / The villages of **Pakarich**, Aboushadajh, Hassan, Armedan, Gassnae, Khuruakef, Zimare, Pingian, Arvor and others have been pillaged. Many people are wandering in the mountains without food. / At Baiburt, numbers of women and children almost without clothing and in the most awful misery are constantly coming into the city, to beg almost

Први погроми над Јерменима збијају се 1875/1876. године као део планске политике Османске империје за њихово уништење. У крвавим масакрима од 30. септембра до 30. новембра 1875. убијен је велики број јерменског живља. У јерменским градовима глад односи 75.000 живота, а у селима 350.000, док је у градовима директно убијено 20.000, а у селима 3.300 људи. Међутим, ова црна статистика није коначна – у многим другим градовима и селима турска војска, потпомогнута турским цивилним становништвом и Курди-ма, убија око 10.000 Јермена.

among its ruined houses. / In the city of Erzeroum, Mr. W. N. Chambers and his wife are doing what they can to relieve the destitute and care for the sick with the funds furnished by the duke of Westminster's committee in London. / Hardly a village in the province of Bitlis escaped pillage. In the Boulanik district of this province thirty-eight villages have been sacked. / As many as 15.000 refugees have fled to Van, and are there homeless and without food. The robbers have gathered in the whole food supply of the country districts, and, aided by the officials of the country districts, are holding it for a rise in prices from the misery of the people and the benevolence of the aid fund. The whole district of Sivas is given over to indescribable misery. Arabkir, in the province of Harpoot, was pillaged by the Moslem inhabitants. About 2.000 Christians of all denominations were killed and every Christian house in the city was stripped of all its contents in ten days of rioting. Twenty-seven towns and villages in the province of Diarbekir have been sacked.” Исту вест, под насловом **Woes of the Armenians : A Review of the Present Situation in Various Provinces : Pitiful Details of Destitution**, преноси и *The New York Times* (January 4, 1896). Оба документа чувају се у Државном архиву у Истанбулу.

Потресно сведочанство о геноциду над Јерменима 1915. године свакако је и чувени роман аустријског писца Франца Верфела (1890-1945) *Четрдесет дана Муса Дага*, у коме се преплићу историја и књижевност. Београдски „Нолит“ је 2001. године објавио друго, допуњено и исправљено издање на српском језику, са поговором члана Уређивачког одбора књиге Бабкена Симоњана („Роман о трагедији и јунаштву“) и напоменом издавача: „Прво издање књиге *Четрдесет дана Муса Дага* „Нолит“ је објавио 1935. године. Међутим, роман је тада био забрањен и заплењен. Цензура је деловала из политичких разлога. Следио је дуг судски поступак, који је довео у питање опстанак „Нолита“. После упорне, вешто вођене борбе с цензуром, дело је ипак ослобођено, чему је, свакако, допринела и чињеница да је овај роман имао велики критички одјек у свету. Објављивањем другог, допуњеног и исправљеног издања романа, придружимо се великом јубилеју – 1700 година Хришћанства у Јерменији.“ Аутор ликовног решења корица, преломљеног хачкара са Христовим распећем који симболизује комадање Јерменије и расејање Јермена по целом свету, је Миодраг Вартабеђијан.

Дванаестог априла 1877. године Русија објављује рат Турској у коме Османска империја доживљава тежак пораз. Руска војска заузима део Западне Јерменије, односно Ерзерум. Деветнаестог фебруара 1878. у Сан Стефану (предграђу Истанбула) потписан је прелиминарни мировни уговор који је на захтев Енглеске подвргнут поновном разматрању.

Тринаестог јуна 1878. године у Берлину је отворен конгрес уз учешће Енглеске, Русије, Аустроугарске, Немачке, Француске и Италије. Члан 61. Берлинског конгреса обавезује султана Абдул Хамида да у Западној Јерменији спроведе реформе, али оне због интереса великих сила постају чиста формалност и унапред су осуђене на неуспех. Коначно, султан одустаје од реформи, не заборављајући масовну и активну помоћ становништва Западне Јерменије руској војсци у рату који Турска губи 1877/1878. године.

Тако 1878. године јерменско питање постаје питање међународне политике.¹⁴

Године 1893. Курди, уз подршку Истанбула, врше напад на Сасун, а већ следеће године на Сасун креће и турска регуларна војска. У овим крвавим походима заклано је 10.000 људи.

Октобра 1895. извршен је први организовани покољ у Цариграду и Трабзону, а јуна 1896. у Вану. Од 1894. до 1896. у Османској империји уништено је 300.000 Јермена.

Покољ Јермена у Цариграду 14/26. августа 1896. године¹⁵ спада у најтрагичније странице у историји овог народа. Када је група Јермена (припадника Јерменског револуционарног комитета), са жељом да поново скрене пажњу европских сила на јерменско питање у Османском царству, изненада заузела зграду Османске банке у Цариграду уз претњу да ће банку дићи у ваздух уколико султан не удовољи њиховим захтевима, султан Абдул Хамид Други немилосрдно узвраћа. „Крвави покољ“, „Вартоломејска ноћ“ – како су ова зверства називали европски листови – за само неколико дана односи око 3.000 недужних јерменских живота.¹⁶

¹⁵ Опширније видети у Ашот А. Овакимјан, „Српски дипломатски извори о покољу Јермена у Цариграду августа 1896. године“, *Свеске Матице српске*, бр. 21 (1992): 25-32.

¹⁶ У Архиву Србије у Београду чувају се документи који расветљавају трагичне историјске догађаје од августа 1896. године – шифровани телеграмама, депешама и извештајима српског посланика у Цариграду Владана Ђорђевића (1844-1930) председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Стојану Новаковићу. Сви ови документи чувају се у архиву Министарства иностраних дела (МИД), од којих се један део налази у фонду Политичког одељења (АС, МИД, ПО, I/6, F-III), а други у фонду Српског посланства у Цариграду (АС, МИД, СПЦ, F-59), који није срећен (документи нису нумерисани).

Турска регуларна војска и муслиманско становништво наоружано дрвеним и гвозденим батинама, моткама и ножевима, починили су незапамћене злочине о којима сведочи Владан Ђорђевић: „У Хаскеју, у коме има 3 до 4 хиљаде кућа, искључиво јерменских, није остала ниједна кућа која није опљачкана. Пљачку су извршили Турци, Курди (?) и војници турске морине (њих је било стотинама). Помагала им је и чивутска канаџа [итал. неваџалац, нитков, хуџа – прим. М. М.]. Колико је људи убијено у Хаскеју не зна се, али се зна да су поштеђене само жене и деца која нису викала. Одрасли мушкарци су масакрирани. Цела пљачка одвезена је систематично у Ок-Мајдан, где су је пљачкаши између себе поделили“ (Ашот А. Овакимјан, „Српски дипломатски извори о покољу Јермена у Цариграду августа 1896. године“, *Свеске Матице српске*, бр. 21 (1992): 26, 31).

Према мишљењу бившег драгомана [нгрч. dragomanos, ар. terjiman – тумач, службени преводилац код страних дипломата, обично у Турској и на Блиском истоку – прим. М. М.] Српског посланства, Теркана, јединог Јерменина српског поданика у Цариграду, за време погрома убијено је 10.000 људи од којих је 2.000-3.000 видео својим очима (ПО, F-III I/6, Пов. No 1566, I. 128). Према подацима немачког, енглеског и италијанског амбасадора, број жртава „прелази цифру од 6.000, без оних мртваца који су бачени у море“

¹⁴ „Увучено у сферу међународне политике и дипломатије 1878. године, јерменско питање није добило разрешење. Штавише, оно је имало трагичне последице по јерменски народ. У периоду од 1878. године до двадесетих година 20. века погинуло је мученичком смрћу 2,5 милиона Јермена“ (опширније видети у Бабкен Симоњан, избор, предговор и белешке, *Геноцид над Јерменима : (документи, сведочења)*, (Београд: Орфелин, 1995), 36).

У Турској је 1908/1909. године извршен преврат. Абдул Хамида смењују младотурци који, ступивши на власт, истога часа заборављају на своја обећања у вези са решењем националног питања. За време погрома и масакра 1909. године у Киликији од турског ханцара страда између 30.000 и 40.000 недужних Јермена, а само у Адани 18.000: „Да би се решило јерменско питање, Абдул Хамид 1891. године формира специјалне јединице од курдског живља под именом „хамидије“ које су вршиле прогоне и истребљења Јермена. Те јединице добијале су накнаду од османлијске државе, било им је омогућено да се баве грабежом јерменског становништва. У многим насељима Јерменима је било отето имање, земља, Јермени су били прогнани, а у њихове куће су се уселила муслиманска избегла лица са Кавказа и Балкана.

Највећи геноцид над Јерменима у 20. веку извршен је 1915. године (сл. 12, 13, 14, 15).¹⁷ Почев од 24. априла 1915. до 1923. године побијено је два милиона људи – жена, деце, стараца, одузета им је имовина. На дан 24. априла 1915. године у Цариграду и јерменским насељима империје било је ухапшено 600 чувених Јермена (по турским званичним изворима 2.345). То су били интелектуалци, писци, политичари, посланици парламента Османлијске империје, лекари, педагози, свештена лица [...]

Године 1916. у сиријским пустињама Дер Зор, где се налазило 500 хиљада Јермена, у животу је остављено само 10 до 20 хиљада људи. Стотине хиљада Јермена по-

стали су изгнаници са родних огњишта, и нашли су нова уточишта у другим земљама. По подацима чувеног немачког теолога и хуманисте Јоханеса Лепсиуса број жртава Јермена у Османлијској империји износио је милион и по, док су 500 хиљада Јермена постале избеглице. Осим људских губитака, био је извршен и геноцид над културном баштином јерменског народа, било је сравњено са земљом 66 градова, 25.000 насеља, 2.350 цркава, 1.500 школа [...]

Отцепљењем и припајањем Карабаха¹⁸ и Нахичевана Азербејџану почела је нова трагедија Јермена у тим историјским областима. Азербејџан је још тада на државном нивоу почео да води изразито антијерменску политику, а то је значило скрнављење гробова наших предака, рушење цркава, затварање јерменских школа и установа, што је стварало напето и неповољно стање за Јермене [...] Немири који су почели у Нагорном Карабаху 1988. године још једном су потврдили да нема суживота са Азербејџанцима, који су исте те године организовали невиђено клање Јермена у Сумгајуту, Бакуу, Кировабаду и другим местима где су живели Јермени. Укупно из Азербејџана било је протерано око 200 хиљада Јермена који су оставили тамо своја имања и постали избеглице. Исте 1988. године Јерменија је доживела још једну велику катаклизму. Страшни земљотрес разорио је северни део Јерменије [...]¹⁹

¹⁸ На јерменском *Арцах*.

¹⁹ „Споменик на Булевару Михајла Пупина, висок пет метара, поклон Новом Саду Друштва арменско (јерменско)-српског пријатељства од вулканског црвеног камена туфа, од којег се праве и споменици и крајпуташа (хачкари) у Јерменији.

На споменику су, поред захвалности граду што је пружио уточиште јерменској заједници 1739/40, уклесана и имена седморице југословенских pilota (из Београда) који су погинули [12. децембра] 1988. у авионској несрећи приликом пружања помоћи настрадалима у земљотресу у Јерменији: Предраг Маринковић, Владимир Ерчић, Миленко Симић, Милан Мићић, Милисав Петровић, Бориша Месуровић и Јован Зисов.“ ([Аноним], „Питање,

(Српско посланство у Цариграду, F-59, Пов. No 554, 1. 234) (Ашот А. Овакимјан, н. д.: 31, 32).

¹⁷ *Закон о депортацији*, тј. масовним исељавањима којима је био подвргнут велики део јерменског народа, изузев Јермена из Цариграда, Измира и неких других крајева у којима су се налазиле амбасаде и конзули неутралних земаља и оних које још нису ушле у рат, издат је 14/27. маја 1915. године. Фактички, ова депортација била је смртна пресуда јерменском народу.

Јевангелска легенда каже да је назив Нахичеван везан за име Ноје. Управо тамо се спустио Ноје са планине Арарат после светског постопа. *Нахичеван* на јерменском значи прво пристаниште (*нах* – прво, *ичеван* – пристаниште). По предању управо се тамо, код села Тмбул, налазио маузолеј, а изнад њега саграђена је црква где је Ноје сахрањен. По сведочењу очевидаца, који су били на Нојевом гробу, маузолеј је представљао салу са куполом и осмоугаоним сводовима. Нојева гробница била је срушена пре неколико деценија. По сведочењу путописаца XVIII века, у Нахичевану се налазило 80 јерменских цркава средњег века; на жалост, ниједна од њих није сачувана, све је савњено са земљом.

Трагедија Нахичевана почела је после московског руско-турског договора од 16. марта 1921. године када је та јерменска област била предата Азербејџану с правом на аутономну област, а за неколико месеци, 5. јула, исту судбину доживео је и Нагорни Карабах. Са становишта међународног права то је било кршење права јерменског народа, јер нико није питао јерменски народ хоће ли да Нахичеван и Карабах буду припојени Азербејџану? Токм 1918-1920. године, за време турских најезди део јерменског становништва бивше Нахичеванске области био је масакриран [...], док је други део принудно напустио родне крајеве својих предака. Ето, такву трагедију је доживео Нахичеван за време постојања совјетске државе. А да би трагедија била још већа и драстичнија, са лица земље Азербејџанци су избрисали све трагове наше културне баштине – срушили су до темеља наше цркве и манастире, ископали гробове наших предака, оскрнавили наше светиње. Пре неколико година злочиначка рука Азербејџанаца сравнила је са земљом последње трагове

јерменске културе, потпуно уништила бројне хачкаре²⁰ у Старој Цуги (хачкари су налик српским крајпуташима). Ти велелепни хачкари били су ремек-дела светске културне баштине“ (*сл. 16, 17, 18*).²¹

Данас је јерменска дијаспора, која се формирала углавном после геноцида 1915. године, бројна и утицајна, пре свега у Русији, многим европским земљама, САД-у и на Блиском истоку: „Без обзира где живи, Јерменин је пре свега Јерменин, па тек онда држављанин друге земље. Ми смо искусили сву горчину коју нам је приредила сурова судбина. И због тога знамо шта значи црква без звона и зидова, без свога свештеника, знамо шта је изгубљена отаџбина, отето огњиште, и знамо шта значи гледати Арарат сузних очију. Отаџбина је изнад свега, треба је чувати као зеницу ока, јер народ нестаје када изгуби своју културу и своју историјску отаџбину. И због тога сигуран сам да успех победе треба тражити у борбеном духу нације.“²²

Јермени у балканским земљама

Јермени припадају тзв. трговачким нацијама, од којих су се најлакше национално уклапали у средину у којој су живели: „Томе су доприносиле верске прилике (старо-Јермени-православни, паписти-католици, муслимани-Турци), али и мала бројност, па су били принуђени да се жене не-Јерменкама. Одржавали су се као православни у католичким и про-

²⁰ *Хачкар* на јерменском језику значи *крст-камен, споменик-стела*, карактеристичан за средњовековну јерменску архитектуру, а сваки је јединствен – не постоје два иста. Један хачкар налази се у Земуну, а на Калемегданској тврђави сачуване су старе јерменске надгробне плоче из 1676, 1685. и 1714. године.

²¹ Горан Игић, „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“, *Печат*, Интервју, 27. август 2010, 42-[48].

²² Исто.

али јерменско“, у: Алексеј Борисович Арсењев и др., *Име и презиме Нови Сад* (Нови Сад: Прометј, 2010), 172).

тестантским земљама, као католици у православним срединама, а они који су примили ислам били су националитетно изгубљени.

[...] Јермени су били типични транзитни трговци, лиферанти источних производа, који су користили пре свега караване (и посебне, своје). Нису познати као поморци, али су стизали до Ливорна и Енглеске, с једне стране, и до Јаве, Филипина и Далеког истока с друге, изузев Кине, где нису успели да се аклиматизују. Били су наклоњени држању кафана и ханова. Тек у 19. веку, када су опште прилике ометале ранији промет на велике даљине, постали су локални трговчићи,²³ дућанџије, уосталом као и многи други из реда тзв. трговачких нација.²⁴

Јермени, стари народ кавкаске регије, у току средњег века као трговци и занатлије долазе и у византијски цивилизацијски простор, па тако и на Балканско полуострво, постајући конкуренти Грцима и Јеврејима. Цариград је за Јермене био центар из кога одлазе у пословање по балканским земљама и у Анадолију. У средњем веку називани су *Арменима*, а Срби су тек у време османлијског ropства прихватили турски назив *Јермени* (Ermeni).

Литература:

- [Anonim]. "Armenians : Their Condition in the Various Turkish Provinces". *Marietta Daily Leader*, Vol. II, No. 5, Marietta, Ohio, Monday, January 6 1896.
- [Anonim]. "Woes of the Armenians". *The New York Times*, January 4 1896.
- [Аноним]. „Питање, али јерменско“. У *Име и презиме Нови Сад*. Алексеј Борисович Арсењев и др., 172. Нови Сад: Прометеј, 2010.
- Верфел, Франц. *Четиридесет дана Муса Даја*, 2. допуњено и исправљено изд., Београд: Нолит, 2001.
- Игић, Горан. „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“. *Печаш*, 27. август 2010, Интервју.
- Кнежевић, Бранка. „Плоча са двојезичним натписом из 1218. године у Витовници“. *Савојшицења XXIX* (1997): 47-50.
- Овакимјан, Ашот А., „Српски дипломатски извори о покољу Јермена у Цариграду августа 1896. године“. *Свеске Мајнице српске*, бр. 21 (1992): 25-32.
- Петровић, Родољуб. „Ах, Тамара, Ахтамара“. У *Овако је било : новинарски записи*, 103. Чачак: Графика Јуреш, 1999.
- Петровић, Родољуб. „У сенци Арарата“. У *Овако је било : новинарски записи*, 105-106. Чачак: Графика Јуреш, 1999.
- Симоњан, Бабкен, прир. *Геноцид над Јерменима : (документи, сведочења)*. Београд: Орфелин, 1995.
- Симоњан, Бабкен. „Сусрети на српској земљи“. У *Кроз балканску вайру : иујојиси, есеји, разговори*, 2. допуњено изд., 86-89. Београд: Маштел комерц, 1995.
- Стефановић, Оливера. „Заоставштина Сергеја Смирнова у Посебним фондовима Народне библиотеке Србије“. *Гласник НБС*, год. 2, бр. 1 (2000): 107-111.
- Терзић, Богдан. „О јерменским презименима у српском језику“. У Егон Фекете, Драго Ђупић, Богдан Терзић, *Српски језички савјешник*, 1. изд., 235-240. Београд: Службени лист СЦГ и Српска школска књига, 2005.
- Храбак, Богумил. „Јермени у балканским земљама и Београду до краја XVIII века“. *Зборник радова Народног музеја Чачак*, год. XXVIII (1998): 21-51.

²³ Адекватнији израз је *ситни трговци* [прим. М. М.].

²⁴ Богумил Храбак, „Јермени у балканским земљама и Београду до краја XVIII века“, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, год. XXVIII (1998): 21-51.

Armenians in Cacak: 1885-1948 (I part)

The history of Armenian colony in Serbia has not been completely researched yet, so in the last years this not so big but significant colony attracts more and more attention of professional and general public. According to history sources, a small group of Armenians came to the Balkans in 10th century, while Armenian colony in Serbia started forming in 13th century since when strong Serbian-Armenian bonds date back. One of the ancient monuments of Armenian presence in Serbia is bilingual inscription from 1218 in the monastery Vitovnica, near Petrovac on the Mlava. In the period between 14th and 18th centuries Armenians were coming to Serbia in several periods and the last more numerous migration was at the end of 19th and the beginning of 20th century after bloody pogroms by the Turks. Armenians inhabited several

Serbian towns, mostly Belgrade and Novi Sad. Although there are not many of them, as a tradesmen nation they present significant economic and social factor in the places where they live. Refugee destiny of this ancient Christian people is closely connected with geographical position and turbulent history of Armenia, which are described in more details together with their coming to the Balkans in the first part of the paper. At the end of 19th century several Armenians families settled in Cacak, but today there are almost no traces about them, apart from few documents kept in Regional History Archive in Cacak and in the Record Book of Marriages and Deaths which are presented in the second part of the paper (which would be published in the next 44th number of National Museum Journal).

Marijana MATOVIĆ, M. A.

Les Arméniens à Cacak: 1885-1948 (Ière partie)

L'historique de la colonie arménienne en Serbie n'a pas encore été complètement examiné, aussi ces dernières années, cette colonie petite, mais importante, attire de plus en plus l'attention du public professionnel et vaste. Comme l'histoire en témoigne, un groupe modeste d'Arméniens arriva dans les Balkans au Xème siècle déjà et la colonie arménienne commença à se former au XIIIème siècle, à partir de quand datent les relations fermes serbo-arméniennes. Un des monuments anciens de la présence arménienne en Serbie est l'inscription bilingue de l'année 1218 au monastère Vitovnica, non loin de Petrovac-sur-Mlava. Pendant la période entre le XIVème et le XVIIIème siècle, les Arméniens arrivèrent également en Serbie à plusieurs reprises et la dernière immigration plus massive se déroula à la fin du XIXème et au début du XXème siècle, après les pogroms sanglants qu'effectuèrent sur eux les Turks. Les Arméniens peuplèrent plu-

sieurs villes serbes, surtout à Belgrade et à Novi Sad. Bien que n'étant pas tellement nombreux, ils représentent en tant que nation commerçante un facteur économique et social important dans les milieux dans lesquels ils vivent. Le destin des réfugiés de ce peuple chrétien ancien est directement lié à la position géographique et à l'histoire mouvementée de l'Arménie qui furent, avec leur arrivée dans les Balkans, expliqués plus en détail dans la première partie de ce travail. À la fin du XIXème siècle, quelques familles arméniennes immigrèrent également à Cacak mais aujourd'hui, les concernant, il n'y a presque aucun mémoire, mis à part les documents peu nombreux conservés aux Archives historiques intercommunales à Cacak et dans les registres d'actes de mariage et de décès, présentés dans la deuxième partie du travail (qui sera publiée dans le recueil suivant, le Recueil des travaux du Musée national numéro 44).

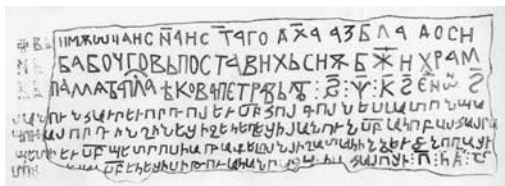
Marijana MATOVIĆ, Mr

Сл. 1 - Манастир Врховница (XIII век)

Сл. 2 - Манастир Врховница, улаз (XIII век)

Сл. 3 - Двојезични српско-јерменски најпјиш на мермерној плочи из 1218. године (манастир Врховница)

Сл. 5 - Манастир Јерменчић са звоником (XIV век)

Сл. 4 - Јерменски књижевник, србисја и истраживач Бадкен Симоњан (1952) испред манастира Врховница (24. новембар 2002)

Сл. 6 - Манастир Јерменчић (XIV век)

Сл. 7 - Јерменска панорама са Араратом

Сл. 8 - Библијски Арарат

Сл. 9 - Свети Ечмиадзин, центар јерменској хришћанства и седиште католикоса – поглавара Јерменске апостолске цркве (саграђен 303. године)

Сл. 10 - Творац јерменској писме, Месроп Маштоц (362-440), испред улаза у ризницу древних рукописа Машенагара (Јереван)

Сл. 11 - Свети Григор Нарекаци (минијатура, XIV век)

Сл. 12 - Јермени обешени турском руком (1915)

Сл. 13 - Живе људи - Јерменка са својом децом (1915)

Сл. 14 - Јерменска сирочад из Адане (1915)

Сл. 15 - Прошеривање јерменскої живља са родних оїњиниїа из Зайадне Јерменије (1915)

Сл. 16 - Хачкар (Јерменија, XIII век)

Сл. 17 - Хачкари (Јерменија, XIII век)

Сл. 18 - Хачкар (Джуїа, XVII век)